

Kultura smrti u Zagrebu Društvo prijatelja za podizanje krematorija *Plamen*

Autor istražuje razvoj kulture smrti na prijelazu s 19. na 20. stoljeće u gradu Zagrebu. U tematiku se ulazi objašnjavajući širi kontekst razvoja kulture smrti i specifičnog odnosa prema umiranju u Habsburškoj Monarhiji i Beču kao središtu. Autor uočava različite kulturnohistorijske fenomene koji su povezani s odnosom prema smrti koje se jasno izražavaju u kulturnom i društvenom životu grada Beča. Povezujući to s prijelomnim događajima, napose Prvim svjetskim ratom, ali i općim razvojem grada Zagreba uočavaju se promjene u odnosu prema mrtvima i kulturi smrti općenito. Kao važan novitet u tom smislu već krajem 19. stoljeća javlja se ideja o spaljivanju mrtvaca. Istražujući dostupni arhivski materijal vezan uz zagrebačko društvo prijatelja kremiranja „Plamen“ iz 1930-ih godina, autor ukazuje na političke, kulturne, društvene i intelektualne rasprave s kojima je pitanje gradnje krematorija u Zagrebu i prihvaćanja kremiranja kao alternative ukapanja bilo povezano. Na taj način se analizom djelatnosti, ciljeva i ideologije društva nastoji dati doprinos proučavanju kulture smrti u Zagrebu 19. i 20. stoljeća općenito.

Ključne riječi: kultura smrti, kremiranje, društvo Plamen, Zagreb, Beč

Fenomen takozvane *Jahrhundertwende* ili *Fin de siècle* društva na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće implicira naročito bogatstvo kulture i kulturne djelatnosti. Povjesničar Fernand Braudel uočio je na primjeru Venecije kako opadanje političke snage jedne države često izaziva svojevrsnu jeku koja centar moći s politike premješta na kulturu.¹ Braudellova je teza vrlo jednostavno primjenjiva na specifičan slučaj Srednje Europe i Austro-Ugarske u posljednjim desetljećima 19. i prvim desetljećima 20. stoljeća: dakle periodu koji se najčešće smatra slučajem „propadanja i propasti“, u duhu nekad omiljenih naslova britanskih povjesničara – *decline and fall* – Habsburška Monarhija zahvaćena

* Iako sintagma „kultura smrti“ može nositi različita značenja, u ovom se radu misli isključivo na težnju suvremene historiografije u proučavanju odnosa društava ili pojedinaca prema smrti i umiranju, proučavajući s time povezane kulturne, socijalne, političke i druge fenomene.

1 Fernand Braudel, *Sredozemlje i sredozemni svijet u doba Filipa II.*, sv. 1 (Zagreb: Antibarbarus, 1997.), 425.

je nevjerojatnom svježinom na području kulture, koja je sezala i u najudaljenije kutke nekada moćnog imperija, povezujući na taj neobičan način njemačke, mađarske ili slavenske centre. Naravno, daleko od toga da se radilo o kakvom kulturnom jedinstvu, koje ni u idealnoj formi ne bi bilo vezivno tkivo Monarhije i odgovor svih briga koje su morile ostarjelog cara i njegov dvor. Međutim, kroz različite fascinacije, potrebe, odraze ili izražaje, Beč, kao centar Monarhije, nije samo privlačio kulturne elite čitave Monarhije, već je i „zračio“ svojom inovativnošću daleko preko granica jezgre habsburških zemlja, zahvaćajući i Budimpeštu, Prag, Bratislavu, Krakov, ... i Zagreb.

Kultura smrti u moderno doba

Bečka kultura smrti kao model

Američki povjesničar William M. Johnston, koji je upravo preko kulturno-umjetničkih krugova druge polovice 19. i prve polovice 20. stoljeća uspješno konstruirao elemente „austrijskog duha“, uočio je određenu „očaranost smrću“ koja se javljala paralelno kod kulturnih elita i građanstva općenito, izvirujući iz dubokih baroknih tradicija pobožnosti i složenih obreda štovanja mrtvih.² Već se u 18. stoljeću uočava privlačnost društva i kulture, intelektualnih elita, prema fenomenu smrti. Tri su velika glazbenika, Haydn, Mozart i Beethoven, duboko povezani s Bečom, bili fascinirani značenjem smrti. Taj je motiv za njih bio važna inspiracija u djelima, bitan element kojim je naglašena osjećajnost.³ Slično je bilo i kod Schuberta. Pisali su se brojni rekvijemi za pogrebne ceremonije i ukope. Pučka je pak tradicija dugo njegovala spektakl sprovoda (*a schene Leich*), koji se također vrlo lako povezivao s onime što su umjetnici na prijelazu stoljeća (ali i ranije) nazivali estetikom umiranja i smrti. Radilo se o bečkoj tradiciji posljednjeg ispraćaja koji je pretvoren u veliki pučki spektakl za sve prisutne: radilo se o društvenom događaju koji je privlačio sve strukture stanovništva, na kojem se jednostavno moralo prisustvovati, za koji su pokojnici štedili godinama unatrag i koji je odavao dojam „elegantnog“ čina.⁴ Pritom je običaj zahvaćao sve dijelove velegrada, pa je okupljao i mase bečkih predgrađa, stvarajući usputno novu građansko-kvartovsku pripadnost.⁵ Stalnoj aktualnosti teme pridonosila je neuobičajeno visoka stopa smrtnosti u Beču. Primjerice, između 1851. i 1853. godine u Beču je na 24 stanovnika umirao jedan, što je bio ujedno i najgori prosjek u usporedbi s drugim njemačkim gradovima (ista stopa

2 William M. Johnston, *Austrijski dub* (Zagreb: Globus, 1993.), 175-190.

3 Vidi o tome: Linda Ardito, „Vienna’s Musical Deathscape“, u: *Symbolic Landscapes*, ur. Gary Backhaus i John Murungi (Springer Science + Business Media, 2008.), 339-362.

4 Daniel Spitzer, „Die Enterprise des pompes funèbres“, u: *Wiener Spaziergänge* (Wien: Waldheim Verlag, 1869.), 48-50. Vidi također: Hilde Schmölder, *A schöne Leich: Der Wiener und sein Tod* (Innsbruck: Haymon Verlag, novo izdanje 2015.).

5 Wolfgang Maderthaner-Lutz Musner, *Die Anarchie der Vorstadt: das andere Wien um 1900* (München: Campus Verlag, 1999.), 178-179.

vrijedi i za Prag, dok je u Berlinu jedan stanovnik umirao na njih 38, u Kölnu na 36, Hamburgu 30, Münchenu 28, itd.).⁶ Prosječna je očekivana dob građana još do 1860-ih godina u Beču za muškarce bila između 18 i 20 godina, za žene između 20 i 23.⁷

Takvo dugo trajanje visokog mortaliteta u Beču rezultiralo je posebnom opsjednutošću smrću, koja je naročito vidljiva u djelima filozofa, pisaca, umjetnika i različitih kavanskih mislilaca. Upravo su se oni bavili društvenim, znanstvenim, filozofskim ili pak simboličkim značajem smrti, odigravši ulogu svojevršnih društvenih posrednika. Mlade su generacije umjetnika i mislioca, bliže kraju 19. stoljeća, počinjale na smrt gledati drugačije; povezujući umjetnički esteticizam snažnije s modernom psihologijom, biologijom i medicinom. Ne treba zaboraviti da je Beč u to vrijeme europski centar medicinskih istraživanja i edukacije, a da je patologija kao znanost tijekom 19. stoljeća dobivala posebice na važnosti pod paskom liječnika-filozofa, baruna Carla von Rokitanskog.⁸ Znanstvena otkrića vrlo su brzo prepoznata i imala su bitan utjecaj na području umjetnosti i stoga jer se često radilo o istim ili sličnim društvenim krugovima unutar kojih su djelovali i jedni i drugi. Smrt je sve više i više, posredstvom umjetnosti, postajala individualizirana, motiv koji je usmjeren na pojedinca, njegove opsesije i strahove, a ne na zajednicu od koje se mislilac početkom 20. stoljeća osjećao odviše otuđen. Ljubav/seks i smrt – *Eros und Thanatos* (Freud) – bili su također sve češći motivi umjetnika ili teme u raspravama i analizama, često slijedeći jedan drugoga, povezani i isprepleteni. Primjera je u Beču bilo mnogo: visoka stopa samoubojstava, od kojih je dakako najupečatljivije ono prestolonasljednika Rudolfa, dakle mit o ljubavi i smrti. Filozofi poput Arthura Schopenhauera povezivali su misaonost, umjetnost i znanost, približavajući posebice medicinski diskurs o smrti i umiranju na mlađe generacije filozofa i umjetnika koji su sazrijevali krajem stoljeća.⁹ Znanost i umjetnost ulazile su sve češće u sfere onoga, što se najčešće povezivalo s vjerom, nudeći odgovore na važna pitanja o smrtnosti i smrti. U noveli *Umiranje* (*Sterben*, 1894.) Arthura Schnitzlera smrtno bolesni Felix, glavni lik, okreće se filozofiji, Nietzscheu i Schopenhaueru, kod kojih traži utjehu i sigurnost, boreći se protiv straha od smrti koji ga sve više obuzima.

Takva ili slična djela jednog Hofmannsthal, Beer-Hofmanna, Zweiga, Kokoschke, Freuda ili Wittgensteina brzo su prelazila granice gradova u kojima su djelovali i postajala su predmet rasprava, proučavanja i komentiranja diljem Monarhije. U drugim centrima Monarhije također je vladala fascinacija motivom smrti i umiranja: u Mađarskoj primjerice kod pjesnika Jánosa Aranya i Endrea Adyja, u Češkoj kod Franza Kafke ili Leoša Janáčka. U Hrvatskoj modernistički pisci, od Janka Polića Kamova, Antuna

6 Johann Peter Trusen, *Die Leichenverbrennung als die geeignetste Art der Todtenbestattung* (Breslau: Korn, 1855.), 120.

7 Peter Csendes i Ferdinand Opll (ur.), *Wien: Von 1790 bis zur Gegenwart* (Wien-Köln-Weimar: Böhlau, 2006.), 21.

8 Vidi: *Carl Freiherr von Rokitsky (1804-1878): Pathologe – Politiker – Philosoph*, ur. Helmut Rumppler (et al.) (Wien-Köln-Weimar: Böhlau, 2005.).

9 Claude Cernuschi, *Re/casting Kokoschka: Ethics and Aesthetics, Epistemology and Politics in Fin-de-siècle Vienna* (Fairleigh Dickinson University Press, 2002.), 41.

Gustava Matoša do Antuna Branka Šimića i Branimira Livadića, posebnu pažnju posvećuju motivu smrti. Pisce poput Livadića pritom, baš kao u Beču, interesira *Eros und Thanatos*, veza smrti i erotičnosti koju obrađuje u novelama kao što su *Cvijet u sumraku* ili *Pohode mrtvoga* (1910.). Cinizam i samokritičnost, filozofska analiza dekadencije države i osobe, koja je fascinirala pak književnike i mislioce Habsburške Monarhije s kraja stoljeća često su vodili do razmišljanja o smrtnosti i smrti, a u sebi su imali, barem djelomično, ugrađen i određen otpor prema pučkoj kulturi i religiji. Otklon od religioznog pristupa mrtvima pospejšilo je nadalje u velikoj mjeri i iskustvo Prvoga svjetskog rata. Vojnici na bojišnicama, ali i stanovnici sela i gradova, suočavani su neprestano sa smrću: na frontu su raskomadana tijela i kosti suboraca ili protivnika bila svakidašnja pojava, a njihov transport rodbini u domovini često nemoguć; u gradu ili selu, gdje su vladale nestašice i bolesti, smrt je također predstavljala svakodnevicu udaljenu od dotadašnje tradicije odnosa prema mrtvima. Raskošni sprovodi, javna procesija i oplakivanje u tom su kontekstu postajali udaljeni rituali koji sa socijalnom i materijalnom realnošću Europe nakon 1918. godine nisu imali toliko veze koliko dubinska potreba za pijetetom nad mrtvima.¹⁰ Iskustvo rata okrenulo je i Sigmunda Freuda prema dubljem proučavanju ljudske smrtnosti, „instinktu smrti“ ili odnosu života i smrti,¹¹ kao što je i druge liječnike usmjerilo na istraživanja s područja bakteriologije, imunologije, epidemiologije, ali ih je i osvjestilo o potrebama javnog zdravstva koje brine za higijenske navike i postavlja sanitarne standarde.

Običaji se mijenjaju...

Istovremeno se i opće shvaćanje smrti mijenjalo; smrt i rituali vezani uz nju postaju sve više pitanje privatnog i privatnosti. Javna smrt, i s time povezana barokna pobožnost tugujućih nestaju. Smrt je tako u sferama književnosti ili filozofije postala inspirativna misaona i stvaralačka tema, ali je u društvenom smislu imala sve manje veze s javnosti. Liječnik je po svojoj važnosti i povezanosti s umirućim postupno zauzima veću ulogu od predstavnika religije, a sami su rituali oplakivanja i pokapanja preminulih povezivani sve više s kultom groba, grobara i groblja. Tehnološka otkrića i industrijalizacija, „kroćenje prirode“ koje je uslijedilo napretkom, smrt su iz sfere društva i društvene zajednice udaljili, prepuštajući je medicini. S vremenom je tijekom 20. stoljeća smrt postala u tolikoj mjeri privatna da je u bolnicama često i obitelj postala odvojena od umirućeg.¹² Nova tehnologija značila je i promjenu u ljudskoj percepciji tijela, tjelesnosti i općenitog shvaćanja čovjeka. Radilo se o sekularno-racionalističkom pristupu koji

10 David Cannadine, „War and Death, Grief and Mourning in Modern Britain“, u: *Mirrors of Mortality: Studies in the Social History of Death*, ur. Joachim Whaley (New York: St. Martin's Press, 1981.), 218.

11 Vidi: Robert Kastenbaum, *The Psychology of Death* (Springer Publishing Company, 2000.).

12 Norbert Fischer, *Zwischen Trauer und Technik: Feuerbestattung, Krematorium, Flamarium. Eine Kulturgeschichte* (Berlin: Nora, 2002.), 8; Philippe Ariès, *Geschichte des Todes* (München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 2009.), 736.

je činio bitan otklon od sfere duhovnog, definirajući čovjeka kao stroj-mašinu,¹³ pa je tako i smrt prestala biti svojevrsno posljednje iskustvo (Wittgenstein), odnosno ušla na područje ljudskog racionalizma i pragmatizma.¹⁴ Književnička imaginacija i iskustvo ratova 19. i 20. stoljeća utjecali su s druge strane također na daljnje promjene u ljudskoj percepciji smrti koja je sve više shvaćana kao „prljav“ i „ružan“ događaj. Realistički i naturalistički književni izražaj više nije toliko govorio o strahu od smrti, koliko je detaljno opisivao neugodnost i mučnost samog događaja.¹⁵

Dok je visoka stopa smrtnosti u Beču i nekim drugim dijelovima Monarhije ustrajala, centri su se širili, inkorporirajući u urbano tkivo nove prostore predgrađa i novo stanovništvo. To je stanovništvo često bilo socijalno slabijeg statusa, pa su skupi ili čak obični pogrebi često predstavljali veliki financijski problem. Situaciju su pogoršavale i epidemije, kao što je strašna epidemija kolere iz 1873. godine, koja je smrt učinila predmetom svakodnevice. Odgovor na financijske probleme bila su društva, tzv. Leichenbrüderschaften, koja su preuzimala troškove ukopa svojih članova. Međutim, istovremeno su ti socijalni aspekti sve skupljeg i težeg ukopa budili svijest o novim metodama koje su u usporedbi s tradicionalnim predstavljali jednostavan, a naročito jeftiniji način pogreba.¹⁶

Tako se pred kraj 19. stoljeća u Europi pojavila, što iz određenog otklona prema tradicijama, euforičnog prihvaćanja tekovina „modernog svijeta“ ili pak sušte potrebe, ideja da se mrtvaci kremiraju. Ta metoda nije predstavljala nikakvu novinu: paralelno s ukapanjem pokojnika, još od pretkršćanskog doba, postojalo je i spaljivanje. S vremenom je posredstvom kršćanskog vjerovanja u uskrsnuće tijela i duha te srednjovjekovnog kulta relikvija spaljivanje tabuizirano.¹⁷ Sekularne ideje cara Josipa II. u drugoj su polovici 18. stoljeća predstavljale odmak od tradicije, jer su reforme na području pogrebnih zakona i zdravstva općenito više pažnje posvećivale znanstvenom istraživanju medicine, higijeni i ekonomičnosti sprovoda.¹⁸ Iako se tako nalog cara da se leševi ukapaju bez lijesa, omotani samo u lanene krpe, nije održao, ipak je nastojanje da se pronađu sanitarno prihvatljiva rješenja u odnosu na tradicionalne oblike ukopa predstavljalo važan pomak u percepciji i odnosu prema pokojnicima. Strašne epidemije, primjerice

13 Vidi: Anja Seifert, *Körper, Maschine, Tod: Zur symbolischen Artikulation in Kunst und Jugendkultur des 20. Jahrhunderts* (Springer DE, 2004.).

14 Norbert Fischer, „Zur Sozialgeschichte von Friedhöfen und Krematorien in der Moderne“, u: *Bilder vom Tod: kulturwissenschaftliche Perspektiven*, ur. Dorle Dracklé (Münster: LIT Verlag, 2001.), 75.

15 Philippe Ariès, *Geschichte des Todes* (München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 2009.), 727-728.

16 Tatjana Buklijaš, „Cultures of Death and Politics of Corpse Supply: Anatomy in Vienna 1848-1914“, *Bulletin of the History of Medicine* 82/3 (2008.), dostupno na: www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2633446/ (korišteno 1. XI. 2013.).

17 Michael Wolf, *Friedhofspädagogik: eine Untersuchung im Kontext der Fragen nach erfülltem Leben, Tod und Ewigkeit* (Münster: LIT, 2011.), 70.

18 Simone Ameskamp, „Fanning the Flames: Cremation in Late Imperial and Weimar Germany“, u: *Between Mass Death and Individual Loss: The Place of the Dead in Twentieth-Century Germany*, ur. Dirk Schumann (et al.) (Berghahn Books, 2011.), 102.

kolere u Beču 1873. ili kuge u Budimpešti 1867. godine, ili infekcijske bolesti kao tuberkuloza, koje su značile visoku stopu smrtnosti, suočile su dodatno gradsko stanovništvo i njihove uprave s higijenskim problemima modernih gradova.¹⁹ Važni pomoci ostvarivani su putem sve većeg naglaska na javnu svijest o zdravlju i higijeni. Iako su mjere različito prihvaćane, postupno je ponovno svojevrsni jozefinski duh zahvaćao građanske elite Habsburške Monarhije, okrećući ih tijekom 19. stoljeća ponovno prema promoviranju kremacije,²⁰ i to unatoč tome što je Kongregacija za nauk vjere u Vatikanu 1886. izričito zabranila katolicima priključivanje krematističkim društvima ili spaljivanje ljudskih tijela.²¹

Liberalne građansko-jozefinske elite smatrale su da je kremiranjem dodatno izražena privatnost i individualnost smrti koja se izgubila kroz uobičajene javne procesije. Uvriježilo se postupno mišljenje prema kojemu svaka osoba ima pravo odrediti na koji će način biti ispraćena. To je značilo odmak od tradicionalnih rituala tugovanja, kulta groba i etabliranih vjerskih rituala.²² Tako se počeo razvijati svojevrsni pokret, nazivan krematistički pokret,²³ koji je objedinjavao ljude u želji da sami nakon smrti budu spaljeni ili da se u društvu afirmira ideja o spaljivanju pokojnika. Motivacije pripadnika pokreta bile su pritom raznovrsne: spomenute promjene u percepciji smrti i širenje kulture smrti koja je značila prihvaćanje novih društvenih paradigmi, i to ne samo u intelektualnoj ili znanstvenoj, već i spiritualnoj sferi, potom sekularizacija društva i s time povezan pokret slobodnih zidara, pojava ideje o modernizmu i modernizaciji društva, pa promjene u ljudskoj percepciji prirode, prirodnog krajolika i urbanog krajolika koje su nastupile s ubrzanom industrijalizacijom i tehnološkim napretkom. Kult grobova i groblja 19. stoljeća na prostoru Austro-Ugarske tendirao je stvaranju velikih središnjih gradskih groblja. To je za grad značilo napuštanje manjih perifernih mjesta pokapanja koja su ili bila tradicionalno gradska groblja ili su pak procesom integracije velikih gradova i predgrađa ušla u njihov sastav. Rast tih područja predstavljao je sve više urbanistički problem pa se još u posljednjim desetljećima 19. stoljeća počela javno

19 John Lukacs, *Budapest 1900: A Historical Portrait of a City and Its Culture* (New York: Grove Press, 1990.), 74.

20 Tatjana Buklijaš, „Cultures of Death and Politics of Corpse Supply: Anatomy in Vienna 1848-1914“, *Bulletin of the History of Medicine* 82/3 (2008.), dostupno na: www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2633446/ (korišteno 1. XI. 2013.).

21 U velikoj mjeri je to bila reakcija Katoličke crkve na talijanski masonski pokret, usko povezan s krematističkim pokretom, koji je pitanje kremacije smatrao pitanjem filozofije, ali i politike, koristeći kremaciju kao dio antiklerikalne ideologije. *Encyclopedia of Death and the Human Experience*. S. v. *Cremation movements*, 237; Douglas Davies, *The Theology of Death* (London-New York: Continuum, 2008.), 129.

22 Philippe Ariès, *Geschichte des Todes* (München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 2009.), 738.

23 U historiografiji su danas ponajbolje istraženi slučajevi Engleske, Italije i Njemačke, zemalja koje su u Europi u vremenskom smislu prednjačile po pokretima za uvođenje kremiranja (i samim krematorijima). U historiografiji njemačkog govornog područja potrebno je istaknuti radove Norberta Fischera, Rolf Thalmana, Simone Ameskamp ili Lila Roosta Vischera. U britanskoj se historiografiji pak ističu između ostalih radovi Petera Juppa ili Briana Parsonsa.

spominjati mogućnost kremiranja mrtvih. Godine 1873., u vrijeme posljednje velike epidemije kolere u Beču, predstavljen je na tamošnjoj Svjetskoj izložbi stroj za kremiranje Wernera Siemensa. Svjetska izložba uvjerila je engleskog liječnika Henryja Thompsona u utilitarne i higijenske prednosti kremiranja, pa je pokrenuo osnivanje prvog organiziranog društva za promicanje ideje kremiranja u svojoj domovini.²⁴ Po uzoru na britansko društvo osnovano je 1874. godine slično društvo i u Beču, s prvenstvenim ciljem organizacije gradnje gradskog krematorija. U to vrijeme se i u tisku pojavljuju prve obavijesti i stručna mišljenja o kremiranju, uglavnom preko njemačkih stručnjaka koji su podupirali tu opciju.²⁵ Godine 1885. pod vodstvom bankara Oskara Siedeka utemeljen je „Die Flamme“, društvo koje je objedinilo sve zagovornike i pripadnike pokreta za kremaciju. U narednim će desetljećima pokret dobiti na težini: u sklopu Federacije krematističkih društava s njemačkog govornog područja (punim nazivom *Verband der Feuerbestattungsvereine deutscher Sprache für Reform des Bestattungswesens und facultative Feuerbestattung*) održat će se nekoliko krematističkih izložbi u Beču, Budimpešti, Brnu i Linzu, dok će se kremiranje promovirati i putem drugih manifestacija: primjerice uz međunarodni kongres o pitanju higijene i demografije 1894. godine, prilikom izložbe Sveučilišta u Beču iste godine, kada su izložene urne, slike krematorija i sl. ili čak u zasebnom paviljonu u Prateru za vrijeme Carskog jubileja i izložbe 1898. godine kada se i Franjo Josip osobno upoznao s austrijskim krematistima.²⁶

Pokret je u Austriji²⁷ dobio snažniju podršku socijaldemokrata, koji su sve glasnije zahtijevali gradnju prvog krematorija, držeći da je kremacija mnogo jeftinija i za siromašnije sekularne građanske slojeve pristupačnija alternativa tradicionalnom ukopu.²⁸ To je međutim predstavljalo problem na razini države: Habsburška Monarhija u svojoj je osnovi bila vezana uz Katoličku crkvu (a kroz osobu cara i u fizičkom smislu) koja je pitanje spaljivanja preminulih smatrala napadom na tradicije, štoviše protukršćanskom idejom. Iako se pokret širio diljem Austro-Ugarske, pa su se tako održavali i veliki skupovi ili konvencije, a objavljivane su i različite publikacije i pamfleti koji su zagovarali kremaciju, ipak je stav države i Crkve bio presudan. Iako se godinama apeliralo i kroz

24 Paul Pasteur, „Crémation militante en Autriche 1880-1938“, u: *Autour des morts: mémoire et identité*, ur. Olivier Dumoulin i Françoise Thelamon (Publications de l'Université de Rouen, 2001.), 16-17; *Encyclopedia of Cremation*. S. v. Background (Austria-Hungary), 71; Milton James Lewis, *Medicine and Care of the Dying: A Modern History* (Oxford University Press, 2007.), 71-72.

25 *Neue Freie Presse*, 11. VIII. 1874.

26 *Neue Freie Presse*, 17. IX. 1894.; *Neues Wiener Journal*, 12. V. 1898.; Paul Pasteur, „Crémation militante en Autriche 1880-1938“, u: *Autour des morts: mémoire et identité*, ur. Olivier Dumoulin i Françoise Thelamon (Publications de l'Université de Rouen, 2001.), 17-18; *Encyclopedia of Cremation*. S. v. The Austrian Cremation Society 'Die Flamme', 75-76.

27 Pokušaja je bilo i u Ugarskoj, gdje je politička podrška za osnivanje krematističkih udruga, kao i gradnju krematorija, bila ipak ograničena, a uz to je utjecaj Crkve – koja se ideji kremiranja protivila – na političke elite i plemstvo bio znatno veći.

28 O tome vidi objavljeno predavanje: Norbert Fischer, „Zur Entfaltung sozialdemokratischer Bestattungskultur im späten 19. und frühen 20. Jahrhundert“ sa znanstvenog skupa Sozialgeschichte des Todes, održanog 2014. godine u Berlinu.

razne lokalne i državne razine pokušavalo izboriti gradnju krematorija u Beču ili Grazu, tek je između 1914. i 1915. godine u češkom Reichenubergu izgrađen prvi krematorij, koji je s radom započeo nakon Prvog svjetskog rata.²⁹

...i u Hrvatskoj

U glavnom se gradu Trojedne Kraljevine, slično drugim centrima diljem Monarhije, tijekom 19. stoljeća također postupno razvijala kultura smrti koja je od sprovoda činila važan društveni događaj. Stari motiv s promijenjenim sadržajem privlačio je na taj način još više nego ranije umjetnosti i kulturu. Modernizacija urbane i komunalne infrastrukture glavnog grada koja se odvijala u drugoj polovici 19. stoljeća zahvatila je i pogrebne običaje: postupno su napuštena brojna stara groblja, a prema modelu drugih većih gradova osnovano je središnje groblje Mirogoj, na nekadašnjem „zaselku“ Ljudevita Gaja.³⁰ Godine 1894. pokrenuto je u Zagrebu osnivanje prve hrvatske udruge koja se profesionalno brinula oko ukopa mrtvaca i troškovima sprovoda. Dakako, radilo se o gradskim elitama i uglednicima koji su podupirali takve suvremene udruge.³¹

Moderno građansko društvo je posredstvom elita prihvaćalo kulturu smrti i pogrebnih običaja, postupno stvarajući i vlastite.³² Promjene u kulturnim kretanjima koje su postajale očite sredinom ili krajem 19. stoljeća u preoblikovanom su obliku nastavljene i u međuratnom razdoblju. Iako se Zagreb, kao i Hrvatska općenito, nakon 1918. godine našao u potpuno novom kontekstu, postavši važno političko, gospodarsko, financijsko i kulturno središte nove države, povezanost sa srednjoeuropskim prostorom opstajala je naročito u kulturnom smislu. Unitaristička jugoslavenska ideologija Jugoslavije u tom je smislu predstavljala novinu, no nije u potpunosti mogla istisnuti tradicionalne srednjoeuropske kulturne veze. Značilo je to da kulturni pokreti ili tendencije koji su se nazirali već krajem 19. stoljeća u međuratnoj Jugoslaviji uglavnom ponovno oživljavaju, naravno, unutar izmijenjenog konteksta. Bilo je tako i s krematističkim pokretom, koji je i u Hrvatskoj imao svoje korijene prije 1918. godine. Unatoč tome što u ugarskom dijelu Monarhije nisu postojala takva organizirana društva, nastojanja određenih pojedinaca ipak su značajno mijenjala percepciju o problemu spaljivanja mrtvaca ili javnoj higijeni općenito. Tako se pitanje gradnje krematorija u Zagrebu pojavilo paralelno s raspravama 1874. godine gradskog vijeća o problemu dotrajalih malih gradskih groblja i gradnje novog središnjeg groblja – Mirogoja. Bilo je to doduše na marginama rasprave,

29 Encyclopedia of Cremation. S. v. Background (Austria-Hungary), 72.

30 Iskra Iveljić, *Očevi i sinovi* (Zagreb: Leykam International, 2007.), 404.

31 *Agramer Zeitung*, 20. XI. 1894.

32 O tome vidi naročito: Iskra Iveljić, *Očevi i sinovi* (Zagreb: Leykam International, 2007.), 401-413. Uspoređi također kraće poglavlje o kulturi smrti: Iskra Iveljić, Anatomija jedne velikaške porodice: Rauchovi (Zagreb: FF Press, 2014.), 150-156.

u okviru prijedloga Slavoljuba Vrbančića koji je u raspravi izjavio da se razmotriti treba i „izpaljivanje mrtvacah“, preko čega se ipak prešlo.³³

Također, već u 18. stoljeću primjetan je utjecaj Beča kao središta Habsburške Monarhije u kojem su pojedinci stjecali medicinsku naobrazbu te su po povratku u Hrvatsku propagirali prihvaćene spoznaje o važnosti sanitarnih zakona u zaštiti i prevenciji. Tako primjerice Ivan Krstitelj Lalangue izdaje niz didaktičkih djela kojima je cilj povećati svijest javnosti odnosno naroda prema novim spoznajama u medicini. Tijekom 19. stoljeća taj je utjecaj Beča sve snažniji.³⁴ Rovinjanin Ludovico Brunetti, liječniku je praksu započeo u Italiji, u Paviji i Padovi, gdje su se u sklopu sveučilišnih istraživanja na truplima provodili prvi eksperimenti spaljivanja ljudskih leševa.³⁵ Carl Rokitansky ga je kasnije pozvao na bečki Medicinsko-kirurško-farmacijski fakultet, gdje se istaknuo kao uvaženi profesor patološke anatomije. Brunetti je provodio temeljna istraživanja metode balzamiranja i spaljivanja lešina pa je 1873. godine na već spomenutoj Svjetskoj izložbi u Beču javno izložio napravu za spaljivanje, ostatke ljudskih trupla koji su kremirani na različite načine te primjere mumifikacije ostataka.³⁶ Iste te godine Brunetti je objavio i knjigu o svojim istraživanjima. Neovisno o njemu, ističe se i križevački liječnik Fran S. Gundrum-Oriovčanin, koji se školovao u Beču, a oko 1900. godine je objavio i održao niz znanstveno-edukativnih predavanja. Svrha tih predavanja bila je upravo popularizacija, širenje i afirmiranje novih istraživanja s područja ljudske higijene i preventivne medicine. Gundrum je tako 1908. godine objavio i članak „Spaljivanje lješina“ u kojem je otvoreno govorio o prednostima kremacije. Slično se događalo i u Sloveniji ili Srbiji, gdje je posredstvom Oskara Siedeka, liječnik Vojislav Kujundžić još 1904. pokrenuo društvo „Oganj“. Kujundžić je ideju stekao tijekom svojih putovanja po zapadu Europe, a po povratku u Beograd nastojao je pokrenuti gradnju krematorija.³⁷ Dušan Jurinac, kasniji dugogodišnji predsjednik društva „Plamen“, rodom iz Varaždina, stekao je važna iskustva u medicinskim istraživanjima, a naročito higijenskim aspektima spaljivanja trupla tijekom svoje liječničke naobrazbe i rada na medicinskim institutima u Grazu, kod Hansa Eppingera i Juliusa Krattera. Kratter je i sam bio

33 Vjerojatno nije slučajno da Vrbančić spominje spaljivanje mrtvacu u isto vrijeme kada se u Beču osniva prvo društvo potpore kremiranju. HR-DAZG-PRS 116, „Zapisnici sjednica gradskog zastupstva grada Zagreba 1874“, sjednica 3. srpnja 1874.

34 Lavoslav Glesinger, „Utjecaj Beča i njegove medicinske škole na razvoj medicine u Hrvatskoj“, *Acta historica medicinae, pharmaciae, veterinae* XIV/1 (1974.), 5-49.

35 Prva kremacijska naprava u Europi nastala je 1876. godine u Firenci. Iz Italije su se kremacija i krematistički pokreti dalje širili prema Njemačkoj, gdje je dvije godine kasnije u Gothi podignut prvi njemački krematorij. Brunetti je svoje prve kremacije na eksterijeru, uz ekstenzivne bilješke i slikovne opise, izveo 1869. i 1870. godine. Henry Thompson, *Modern Cremation: It's History and Practice* (London: Kegan Paul, Trench, Trübner & Co, 1891.), 1-2.

36 Henry Thompson, *Modern Cremation: It's History and Practice* (London: Kegan Paul, Trench, Trübner & Co, 1891.), 63-64.

37 „Ognjeni pokret u Jugoslaviji“, *Plamen: list za propagandu spaljivanja mrtvih* (ožujak 1937.) 2/1, 1; Medicinska enciklopedija, svezak VI. S. v. Spaljivanje mrtvacu, 6; *Encyclopedia of Cremation. S. v. Balkan states (former Yugoslavia)*, 83.

otvoreni pobornik kremiranja te se još 1900. prilikom razgovora o gradnji krematorija u Grazu kao tamošnji općinski vijećnik zalagao za takvu opciju.³⁸ Dakako, Kratterova su uvjerenja dodatno utjecala i na Jurinca.³⁹ Stanovite transformacije tradicija kulture smrti tako su pospješene djelovanjem pojedinaca koji su, poput Jurinca, školovani najčešće u inozemstvu te su posrednički širili ideje s kojima su se upoznali u Austriji, Njemačkoj ili Italiji. Za samog Jurinca važno je napomenuti i da se kao vojni liječnik već 1914. godine susreo sa strahotama svjetskog rata, služeći u osječkoj bolnici.

Dakako, Prvi svjetski rat je i u općem smislu u Zagrebu imao izuzetan utjecaj na predodžbe o smrti, mrtvacima, pogrebima i grobljima. Tijekom trajanja rata gradski Zdravstveni odsjek brinuo se za čistoću i higijenske uvjete u Zagrebu, izdajući godišnje nekoliko uredbi i nadgledajući građane. To je s jedne strane dodatno podizalo svijest o važnosti prihvatljivih sanitarnih uvjeta. S druge su strane različiti mediji, poput lokalnih i državnih novina, potom različitih brošura i knjiga, poput onih u visokoj nakladi Društva sv. Jeronima,⁴⁰ nastavili širiti opću svijest o važnosti higijene. No, ništa nije imalo jačeg utjecaja na percepciju smrti od visoke smrtnosti; na Mirogoju nisu tijekom rata pokapani samo građani Zagreba, već su – prema registrima mrtvozornika – do središnjeg gradskog groblja za pogreb dopremljeni i preminuli iz vanjskih kotara.⁴¹ Broj pokopanih na Mirogoju tako je od 1913. godine pa do kraja rata 1918., osim izuzetka iz 1916., u stalnom rastu.⁴² Užasi rata, stradanja koja su u velikoj mjeri predstavljala i gradsku svakodnevicu te kasnije različiti oblici prihvaćanja određenog kolektivnog sjećanja rata u književnosti i kulturi imali su u poslijeratnim godinama veliki utjecaj na građanstvo. Književnici i publicisti su u poslijeratnim godinama obilato pisali o ratnim užasima, stradanjima i „gomili leševa“ koji su ostali simbolom Velikog rata. U kojoj se mjeri to kolektivno sjećanje odrazilo na mentalitet poslijeratnog građanstva svjedoči periferni, ali neobični fenomen straha od „ponovnog oživljenja mrtvac“, odnosno od mogućnosti da se pogrešno konstatira smrt pacijenta te da se živi čovjek doslovno „probudi“ zatrpan u grobu. Ta je bojznost povezana s ratnim vremenima, kada je služba pregleda mrtvac pod izvanrednim okolnostima zapostavljena, pa su liječnici iz daljine u masovnim improviziranim prihvatilištima i bolnicama proglašavali smrt pacijenta, bez vremena za detaljne provjere. Tema je u publicistici obrađivana kroz novinske

38 Vidi: Julius Kratter, *Leichenwesen einschliesslich der Feuerbestattung: Mit 16 Abbildungen im Text*, u: *Weyls Handbuch der Hygiene*, sv. 2 (Leipzig, 1919.). O raspravi oko gradnje krematorija i kolumbarija u Grazu: *Neue Freie Presse*, 7. VII. 1900.

39 „Dr Dušan Jurinac, Zagreb“, *Plamen: list za propagandu spaljivanja mrtvih* (lipanj 1937.) 2/2, 49.

40 Primjer takvih publikacija je knjiga Radovana Markovića, *Zdravlje: savjeti hrvatskomu puku* (Zagreb: Društvo sv. Jeronima, 1915.).

41 Radi se uglavnom o pacijentima koji su primljeni na liječenje u područne bolnice, u kojima su preminuli. U grad se pak nisu unosili preminuli vojnici iz bolnica. *Zagreb 1913-1918. Izvještaj gradskog poglavarstva o sveopćoj upravi slobodnog i kralj. glavnoga grada Zagreba* (Zagreb: Knjigotiskara braća Kralj, 1927.), 125.

42 *Zagreb 1913-1918. Izvještaj gradskog poglavarstva o sveopćoj upravi slobodnog i kralj. glavnoga grada Zagreba* (Zagreb: Knjigotiskara braća Kralj, 1927.), 100.

feljtone ili knjige kao što je ona Balthasara Brandta *Scheintot begraben* (1923.), koja je bila poznata i u Zagrebu, u kojima se upravo taj strah koristio kao dodatan argument zbog kojega se treba zalagati za kremiranje.⁴³

Krematistički pokret u Zagrebu

„Ognjeno pitanje“

Da su se započeti procesi nastavljali nakon Prvog svjetskog rata, govori i činjenica da je zagrebačka gradska skupština već u prosincu 1918. prihvatila naum izgradnje krematorija, za što je dodijeljena i dotacija za pokriće troškova predradnji.⁴⁴ Možda je zato pomalo začuđujuće kako je u Hrvatskoj relativno kasno, tek tijekom 1930-ih godina, krematistički pokret stekao konkretne oblike: prvo kroz ogranak društva „Oganj“, čiji je predsjednik bio ujedno i predsjednik Jugoslavenske banke, Oskar Weissmayer. Iz zagrebačke filijale „Ognja“ potom se razvilo društvo „Plamen“, uspostavljeno u studenom 1932. godine. U prvim godinama po osnutku društvo nije brojalo niti stotinu članova, ali je sredinom 1930-ih broj razmjerno porastao, pa je 1937. društvo već brojalo preko 300 članova.⁴⁵ Početkom 1934. godine izdana su „Pravila društva Plamen za podizanje krematorija u Zagrebu“. Ona daju pritom važne odgovore o svrsi i ciljevima društva, ali i širi kontekst unutar kojega je „Plamen“ pokrenut.⁴⁶ Pravila su odredila osnove funkcioniranja društva, dakle, određeno je primjerice sjedište društva (Zagreb), zatim kategorije članstva, uspostavljanje skupštine i različitih odbora, upravnih funkcija, itd., ali su osim toga ukazivala i na različite komponente, od onih utilitarnih do ideoloških, koje je društvo „Plamen“ integriralo. Svrha „Plamena“ definirana je željom za propagiranjem ideje spaljivanja mrtvacu. To je na početku značilo osigurati mogućnost spaljivanja nakon smrti člana društva, ali i u širem smislu rad na pokretanju gradnje krematorija, golubinjaka i ostalih uređaja koji omogućuju spaljivanje mrtvih.⁴⁷

U početnoj fazi rada društva razabiru se tri važne odrednice: 1) organizacija promidžbe ideje o spaljivanju mrtvih u široj javnosti, 2) organizacija spaljivanja vlastitih članova, 3) projekt gradnje krematorija. Budući da u Jugoslaviji nije postojao krematorij, „Plamen“ je putem austrijskog društva „Die Flamme“ sklopio ugovor s krematorijem u Grazu koji je pristao posmrtno spaljivati članove „Plamena“.⁴⁸ Pošto su dotadašnja

43 Usp. Antun Bauer, „Krematorij ili pokapanje?“, *Obnovljeni život* 9/4 (1928.), 224.

44 HR-DAZG-PRS 116, „Zapisnici o skupštinama slobodnog i kraljevskog grada Zagreba godine 1918.“, sjednica 3. prosinca 1918.

45 „III. redovita glavna godišnja skupština društva „Plamen“ u Zagrebu 4. ožujka 1938.“, *Plamen: list za propagandu spaljivanja mrtvih* (ožujak-lipanj 1938.) 3/1-2, 42.

46 „Pravila društva Plamen za podizanje krematorija u Zagrebu“, HR-HDA 642, kut. 1, omot 1.

47 „Pravila društva Plamen za podizanje krematorija u Zagrebu“, HR-HDA 642, kut. 1, omot 1.

48 Ustvari, radilo se o praksi koja je uspostavljena još u vrijeme postojanja branše „Ognja“ u Zagrebu, kada se preko dr. Šterna uspostavio dogovor s krematorijem u Grazu. HR-DAZG-776, „Društvo pri-

iskustva izvan Hrvatske nalagala spor proces prihvaćanja ideje kremiranja u javnosti i još sporiji proces prihvaćanja iste ideje na razini državnih vlasti, „Plamen“ je u svoje djelatnosti uvrstio i osnivanje fonda kojim je trebalo omogućiti povoljno ili besplatno kremiranje članova,⁴⁹ a koji je također bio osnova posebne zadruge uspostavljene u svrhu prikupljanja sredstava za gradnju krematorija.⁵⁰

Jednim pismom („Pretstavka“) upućenim predsjedniku općine grada Zagreba Teodoru Peičiću 1938. godine, dodatno je razjašnjena glavna motivacija Društva, ali i samoidentifikacija kremističkog pokreta. „Pretstavka“ naime spominje u prvom pasusu kako se pokret razvio diljem „kulturnog svijeta“ unatrag šest desetljeća, „diktiran kulturnim progresom, diktiran napretkom medicine i zahtjevima higijenskog načina života“, uz moralne i materijalne razloge.⁵¹ Takvu samoidentifikaciju pokreta moguće je pronaći i primjerice u Austriji ili Srbiji, gdje se pokret usko veže uz pojmove napretka i modernosti, definiranog ne samo kroz medicinsko-higijenske obrasce, već i općim kulturnim napretkom. Novinski članak o putovanju kroz Italiju, sačuvan u materijalima „Plamena“, u sklopu kojega je podcrtan pasus o dvorani u kojoj je Galileo Galilei studentima objašnjavao svoju tezu, govori koliko je autoidentifikacija pokreta za kremiranje bila usko povezana s idejom znanstvenog napretka civilizacije.⁵²

Pokret elite

Dakako, u srži takvog stava leži i činjenica da su pokrete od samih početaka podupirale, kako je slučaj i s „Plamenom“, gradske elite. Radilo se gotovo pretežito o znanstvenicima, liječnicima ili biologima koji su spaljivanje mrtvaca podupirali još od 19. stoljeća, temeljeći svoje mišljenje na istraživanjima vezanim uz ljudsku higijenu ili bakteriologiju. Njihova nastojanja isprava nisu pronalazila odraza u državnoj politici, već su bila prepoznata unutar naoko neočekivanog područja – umjetnosti. Stefan Zweig zagovarao je kremiranje, naglašavajući slobodu volje svakog čovjeka. Adele Bloch-Bauer, Klimtova muza, tražila je da nakon smrti bude spaljena baš kao i austrijski pisac Leopold von Sacher-Masoch, Friedrich Engels i mnogi drugi. Srpski je pisac Jovan Jovanović Zmaj u svojim pjesmama vješto povezivao modernizacijske tendencije u medicini i higijeni,

jatelja za podizanje krematorija 'Plamen'“, fascikl „Landesverein Steiermark und Kärnten der Freunde der Feuerbestattung „Die Flamme“, Graz“, pismo dr. Sterna krematoriju u Grazu 29. studenog 1930.

49 „Pravilnik Fonda za spaljivanje mrtvaca u Zagrebu“ (strojopis), HR-HDA 642, kut. 1, omot 1.

50 Dvije godine nakon objavljivanja pravila društva „Plamen“ sastavljen je i koncept nešto promijenjenog pravilnika zadruge „Plamena“, kojoj je osnovna svrha bila prikupljanje novčanih sredstava kojom bi se financirala izgradnja krematorija. Budući da se radilo ujedno o najvažnijoj djelatnosti društva, formirano je usko vezano ravnateljstvo zadruge. HR-HDA 642, kut. 1, omot 2 i 3.

51 „Pretstavka“ upućena dr. Teodoru Peičiću 30. VI. 1938., HR-HDA 642, kut. 1, omot 4. („Pretstavka“ je također objavljena u listu *Plamen*).

52 HR-HDA 642, kut. 1, omot 9. Na „Pretstavku“ su u društvu „Plamen“ gledali kao na svojevrsnu peticiju, jer ju je potpisalo preko 3000 članova i simpatizera društva. Međutim, i ta je inicijativa doživjela neuspjeh u smislu konkretne političke mobilizacije oko pitanja gradnje krematorija u Zagrebu. Usp. HR-DAZG-776, fascikl „Die Flamme – „Phönix“ Wien“, pismo G. Jordanu 17. prosinca 1939.

pa tako i shvaćanje spaljivanja, s rodoljubnim i nacionalnim osjećajima, afirmirajući ideju o kremaciji kroz književno stvaralaštvo. Tek se u međuratnom razdoblju, kada je iskustvo rata i prvih poslijeratnih mjeseci pokazalo koliko su higijenski uvjeti bitan element u funkcioniranju modernih gradova, počinjalo prihvaćati zamisli pokreta za kremiranje, najčešće na razini gradskih vlasti. Tako su članovi društva „Plamen“ bili liječnici Dušan Jurinac, Srećko Zanela, Josip Štajduhar, Milan Schwarz, Josip Medved te Desanka Ristović-Štampar, veterinari Fran Zavrnik i Josip Ježić, zubar Juraj Bocak, inženjer Vladimir Žakić i arhitekti Ignjat Fischer i Antun Ulrich, pravnici Leo Rotter i Ivo Politeo, novinar i pravnik Ivo Štern, Ante Mudrinić, direktor Ureda za osiguranje radnika u Zagrebu, činovnik Josip Saulik, privrednik i bankar Oskar Weissmayer (predsjednik zagrebačkog ogranka društva „Oganj“) i dr. U društvu je važna uloga pripala i Vladimiru Pfeiferu, sekretaru radničke komore.⁵³ Središnji odbor društva sastojao se gotovo u potpunosti od liječnika, sveučilišnih profesora, odvjetnika ili gospodarstvenika. Dodatna je poveznica bila pripadnost krugovima masonskih loža u Jugoslaviji.

Krug osnivača „Plamena“ bio je dobro informiran o postojanju i funkcioniranju sličnih društava unutar i izvan Jugoslavije. Osnovni obrazac za uspostavu društva i pravilnika predstavljalo je već ranije uvedeno društvo „Oganj“, koje je djelovalo u Beogradu i Mariboru (kao „Ogenj“). Osnivači „Plamena“ posjedovali su primjere pravilnika iz Beograda i Maribora, te veći broj popratnih publikacija, koje su koristili kao predložak u definiranju vlastitog funkcioniranja i svrhe.⁵⁴ O organiziranosti ovog društva svjedoči i korespondencija s inozemnim društvima ili savezima. Tako su 1936. preko dr. Josipa Medveda zatraženi podaci o kremiranju u Njemačkoj, gdje je pokret za kremaciju bilježio vidan porast nakon svjetskog rata.⁵⁵ Još su važniji bili kontakti uspostavljeni s različitim društvima ili ustanovama koje su u svojim matičnim državama uvele krematorije. Nije se radilo o izmjeni iskustava, već o konkretnim savjetima ili upitima za suradnju u izgradnji prvog krematorija u Hrvatskoj.

Uspoređuje li se uređenje zagrebačkog „Plamena“ s ranijim društvima, spomenutim društvom „Oganj“ ili „Die Flamme“, moguće je uočiti bitna preklapanja: većina tih društava nastaje kao izvedenica izravno iz krematističkog pokreta kako ga je osmislio Henry Thompson, te po svojim ciljevima ima društveno-edukacijsku djelatnost, dakle širenje same ideje spaljivanja i funkcionalnu odnosno utilitarnu djelatnost, gradnju krematorija. U želji da se glavna načela društva razglase i steknu širu afirmaciju, gotovo su sva društva s vremenom razvijala izdavačku djelatnost.

53 Unutar društva stvorena je klasična hijerarhija na čelu s predsjednikom, dva potpredsjednika, tajnika, blagajnika te izvršnim i nadzornim odborom.

54 HR-HDA 642, kut. 1, omot 2 i 3.

55 „Statistik der Feuerbestattung für das Jahr 1934.“ (strojopis), HR-HDA 642, kut. 1, omot 4.

Ideološki pokret

U Jugoslaviji se tako 1920-ih i 1930-ih godina razvijala djelatnost kakva je bila karakteristična za prve faze krematističkog pokreta. „Plamen“ se poput drugih društava odlučio i izdavati poseban list koji je izlazio od 1936. do 1939. godine u nakladi od tisuću primjeraka, a organizirani su istupi i u dnevnim novinama te javna predavanja. Javna prisutnost preko medija izazvala je i dodatnu pozornost Crkve, što je ubrzo razbuktalo polemiku s katoličkom inteligencijom. Pred kraj 1935. godine društvo „Plamen“ pokušalo je dogovoriti u Hrvatskom glazbenom zavodu predavanje slovenskog biologa Borisa Zarnika o kremaciji, ali budući da nije moglo preuzeti odgovornost za moguće štete u dvorani (okupljanje protivnika kremacije bilo je također najavljeno), u zadnji se čas odustalo od velikog okupljanja.

Pokret za kremaciju od samih je početaka, kao i u drugim zemljama, povezan izravno i sa shvaćanjem pojma kulturnog napretka. Članovi društva pišu:

(...) [K]rematistički hramovi otstranjuju sve religiozne netrpeljivosti, a u kolumbarijima i rozarijima sahranjuju se žare (urne) jedna pored druge, bez obzira na nacionalnu ili konfesionalnu pripadnost. Na taj način krematistički pokret ne raspiruje, već stišava strasti i sukobe među ljudima (...).⁵⁶

Pokret je unutar sebe sadržavao promijenjenu ljudsku predodžbu o smrti, udaljenu od barokne pobožnosti, a opet je pomoću svoje veze s kulturom povezan na različite načine s duhovnim kategorijama. Članovi društva „Plamen“ ustvrđuju da je pokret za kremiranje „neovisan od bilo kakove politike ili religije“, naglašavajući upravo njegovu kulturnu i civilizacijsku vrijednost koja je iznad tih tradicionalnih kategorija.⁵⁷ Takvi se stavovi gotovo u potpunosti podudaraju s kredom pokreta koji su saželi delegati na konvenciji kremističkih pokreta u Beču 1912. godine: kremacija je znak kulturnog napretka, a ne stvar politike ili vjere, njene prednosti su pijetet prema umrlim, higijena, nacionalno gospodarstvo i estetika, a svaka osoba ionako treba sama birati način na koji će biti sahranjena.⁵⁸ Dok je pokret mogao negirati političnost – iako su se, znakovito, prema vlastitoj identifikaciji pripadnici pokreta shvaćali kao predstavnici „liberalnih krugova hrvatske inteligencije“,⁵⁹ negacija religije u društvenom kontekstu nije dolazila u obzir, naročito budući da je cilj pokreta bilo širenje „ideje“. Predsjednik „Plamena“ Dušan Jurinac na glavnoj skupštini društva 1938. godine govorio je:

(...) [N]as u tom uvjerenju [dakle u propagiranju kremiranja, nap. aut.] nikakovi protuvjerski motivi, niti imademo namjeru i volju pokolebati ono, što je ljudima

56 „Pretstavka“ upućena dr. Teodoru Peičiću 30. VI. 1938., HR-HDA 642, kut. 1, omot 4.

57 „Pretstavka“ upućena dr. Teodoru Peičiću 30. VI. 1938., HR-HDA 642, kut. 1, omot 4.

58 Simone Ameskamp, „Fanning the Flames: Cremation in Late Imperial and Weimar Germany“, u: *Between Mass Death and Individual Loss: The Place of the Dead in Twentieth-Century Germany*, ur. Dirk Schumann (et al.) (Berghahn Books, 2011.), 106.

59 *Der internationale Kremationskongress in Prag 1936* (Prag: Krematorium, 1936.), 53.

najsvetije – a to je vjera. Kako je kulturni napredak, da se je žive prestalo spaljivati, tako je isto kulturni napredak kad se je počelo upepeljavati mrtve ljude.⁶⁰

Društva koja su zagovarala kremaciju, poput „Plamena“, u dominantno katoličkim zemljama, bila su uglavnom spremna na ambivalentan odnos prema Crkvi. Trebalo se u političkom smislu izboriti za kremaciju protiv otpora Crkve, ali da se pritom vlastito društvo ne svrsta na stranu protivnika Crkve ili okarakterizira kao antireligijsko, jer bi na taj način široka potpora (a potom i afirmacija) pokreta bila nemoguća. „Plamen“ je, baš kao i druga društva, pokušavao stoga afirmirati pojmove „vatra“, „plamen“, „oganj“ izvan konteksta klasično-kršćanske imagologije.⁶¹ U užim krugovima članova društva vokabular je međutim poprimao i karakteristike kulta. Preuzevši djelomično prakse drugih krematističkih društava, tako se u komunikaciji pojedinih članova društva ili predstavnika raznih društva pojavljuju izrazi kao što su „plameni pozdravi“ (prema njem. *Flammengrüße*) ili „ognjeno pitanje“ – misleći pritom na pitanje podizanja krematorija. Među širom populacijom koja je za društvo predstavljala potencijalne pobornike kremacije koje je potrebno pridobiti, pristupi su se razlikovali. S jedne se strane inzistiralo na stručnim ili znanstvenim terminima, ne obazirući se na vjersku komponentu, dakle posve u funkciji tehničkih termina. To je do izražaja dolazilo kada se naglašavala higijeničnost kremacije i važnost za javni sanitarni razvoj, dakle „uništavanje ili uklanjanje otpadnih materijala iz gospodarstva prirode“.⁶² S druge su pak strane isti pojmovi upotrebljavani i u vjerskom kontekstu, koristeći se tradicionalnom simbolikom. Vokabular društva je na taj način izravno usmjeren prema vjerskim osjećajima građanstva, pokušavajući ukazati kako spaljivanje mrtvacu nije niti novina niti strana praksa. Poruka je bila da niti jedan način sahrane ne može prekinuti čovjekovu vezu s Bogom, a kremacija dapače znači „svetu žrtvu vječnoj svjetlosti“.⁶³ Cilj je bio jednostavan: uvjeriti što veći broj ljudi da je kremacija alternativa ukopu koja je prihvatljiva svima. Iako se tom alternativom mijenja ceremonija pogreba, važno je bilo naglasiti kako se ne ulazi u vjerski sentiment. Dapače, preuzimajući vjerski diskurs i kršćansku simboliku, dodatno se apeliralo na šire pučanstvo, kao u pjesmici:

Svijetlo i žar daje plamen,
On je svete žrtve znamen –
On razara al' i diže,
U visine uvijek siže.
Kad čovjeka smrt pokosi,
Bogu plamen dušu nosi.⁶⁴

60 „III. redovita glavna godišnja skupština društva „Plamen“ u Zagrebu 4. ožujka 1938.“, *Plamen: list za propagandu spaljivanja mrtvih* (ožujak-lipanj 1938.) 3/1-2, 35.

61 Vidi između ostaloga: *Plamen: list za propagandu spaljivanja mrtvih*, passim.

62 „Religiozni osnovni akord ognjene sahrane“, *Plamen: list za propagandu spaljivanja mrtvih* (rujan-prosinac 1939.) 4/3-4, 53.

63 *Plamen: list za propagandu spaljivanja mrtvih* (ožujak-lipanj 1939.) 4/1-2, 27.

64 *Plamen: list za propagandu spaljivanja mrtvih* (ožujak-lipanj 1939.) 4/1-2, 27.

Pozivajući se na „plamen“, koji označava „svete žrtve“, podsjeća se na kršćansku simboliku mučeništva i vjerskog žara svetaca, dodatno ističući duhovno očišćenje, prosvjetljenje i ljubav.⁶⁵ Tako se, koristeći tradicionalan značaj, termin „plamen“ vješto reafirmira i udaljava od (u novije doba učestalije) njegove povezanosti s paklom i sotonom, koji su ionako u modernom kontekstu već od kraja 19. stoljeća pomaknuti iz područja vjerske dogme na šire društvene teme, kojima je uporište bilo u kulturi i intelektualnim krugovima.⁶⁶ Kada je bilo potrebno, koristilo se – često u želji da se pridobije tradicionalnije usmjereni mentalitet seljaka – Sveto pismo, odnosno riječi *prah si, u prah ćeš se i vratiti*, reafirmirajući ponovno ključne pojmove „Plamena“ uz pomoć kršćanske tradicije i vjerovanja.⁶⁷

Iako je diskurs društva „Plamen“ sugerirao da kremiranje ne isključuje ili smeta vjerskom obredu, ipak je ideološkičnost društava sama po sebi sugerirala otklon od tradicije. Zagovornici kremacije tako su odbijali ceremonijal, ritualiziranu vjersku simboliku koja je s njihova stajališta predstavljala nazadan i modernom vremenu neprikladan odnos prema mrtvima. Duh i ljudska duhovnost pritom nije negirana, već je pravljen filozofska distinkcija između tijela i duha.⁶⁸ Uz znanstvenost i edukativnost, povijest je dakako bila jednako važan argument, ne toliko u afirmaciji pokreta za spaljivanje, koliko u želji da se čin kremiranja obrani od napada Crkve. Pobornici „Plamena“ često navode da je spaljivanje bilo uobičajeno i nakon pojave kršćanstva, da ga je zabranila svjetovna, a ne crkvena vlast (Karlo Veliki) te da su naprotiv upravo crkvene vlasti iz higijenskih razloga u vremenima epidemija naređivale spaljivanje pokojnika (papa Aleksandar VII. 1656. godine).⁶⁹ Tradicija se međutim kroz ideološkičnost krematista izbjegava drugom tradicijom: vrlo važan element tako uz povijesne argumentacije u afirmiranju ideje kremiranja mrtvih čine i moderna nalazišta arheologa. Arheologija je kao relativno mlada znanost u usponu predstavljala za „Plamen“ važnu sponu tradicije, povijesti i znanstvenosti, pa su u listu *Plamen* čitatelji informirani o predkršćanskim kulturama, nalazištima grobnica u kojima su pronađeni ostaci urna za spaljivanje mrtvaca. Vokabular društva „Plamen“ u njihovoj propagandi pak često krematorije naziva „krematističkim hramovima“, redefinirajući na određen način dominantni religijski diskurs, ili spominje posebni „pijetet“ koji se postiže prema mrtvima kremiranjem.⁷⁰ Ponovno iz jednog govora Dušana Jurinca:

65 Leksikon ikonografije liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva. S. v. Vatra i plamen, 581; Rječnik simbola: mitovi, sni, običaji, geste, oblici, likovi, boje, brojevi. S. v. Plamen, 509.

66 Robert Muchembled, *Đavao od XII. do XX. stoljeća: jedna priča* (Zagreb: Pelago, 2010.), 201.

67 „III. redovita glavna godišnja skupština društva „Plamen“ u Zagrebu 4. ožujka 1938“, *Plamen: list za propagandu spaljivanja mrtvih* (ožujak-lipanj 1938.) 3/1-2, 39.

68 „III. redovita glavna godišnja skupština društva „Plamen“ u Zagrebu 4. ožujka 1938“, *Plamen: list za propagandu spaljivanja mrtvih* (ožujak-lipanj 1938.) 3/1-2, 35.

69 Neoznačeni strojopis, HR-HDA 642, kut. 1, omot 4.

70 „Pretstavka“ upućena dr. Teodoru Peičiću 30. VI. 1938., HR-HDA 642, kut. 1, omot 4.

Običaji su ljudske tvorevine, koje nisu vječne, te su podvrgnute životnim prilikama i potrebama. Običaji i promjene nemaju s vjerom ništa zajedničko, tako da istaknuti pretstavnici kremacije ne samo da naglašavaju neutralnost prema vjeri i crkvi, već zagovaraju najveći pijetet, u uvjerenju, da se time smisao za upepeljavanje ne samo jača, već ujedno snažno produbljuje.⁷¹

Pozivanje na „pijetet“ koji se postiže kremacijom ustvari ukazuje na dubok prekid s tradicijom ranijih stoljeća. Radilo se o novom konceptu estetike smrti. Francuski povjesničar Philippe Ariès uočio je, slijedeći neka ranija istraživanja, određeni eskapizam od smrti koja je tijekom 20. stoljeća sve više tabuizirana, uvijena kroz laži i personalizirana – a u javnost nijekana ili poricana.⁷²

Kremacija je tako s jedne strane prigrllila kulturu smrti, iskazujući posebno štovanje prema umrlom, tijelu koje je preko pepela izravnije povezano sa zemljom i kulturnom značenju fenomena smrti, ali je s druge strane značila i oblik poricanja same smrti, jer je jednostavnost čina spaljivanja omogućavala izbjegavanje procesa ukopa i tugovanja koji je i dalje bio mnogo više usmjeren prema javnosti. Za pobornike kremacije to je bio pijetet kojeg je omogućilo spaljivanje: bijeg od pobožne javne ceremonije, od kulta groblja i grobara, od „prljave“ smrti koja znači dugo raspadanje lešine pod zemljom. U listu *Plamen* među prvim se člancima prenosi predavanje liječnika Juliusa Krattera iz Graza, koji je detaljno opisao proces raspadanja tijela, a čija je svrha bila pokazati upravo „prljavost“ ukopa u zemlju.⁷³ Na taj su način znanstvene kategorije poput higijene ili tjelesna osviještenost usko povezane s autoidentifikacijom, odnosno ideologijom pokreta koji je unutar sebe sadržavao opće promjene u kulturi i percepciji smrti. Racionalnost i modernost nisu bili samo bitni elementi u propagiranju kremacije, oni su ujedno činili i ideološku osnovicu društva. Tako je primjerice arhitektura krematorija okarakterizirana kao svrsishodna i suvremena, dapače garantirajući mirnoću, spokoj i uzvišenost. Njoj je s druge strane suprotstavljeno tradicionalno groblje, povezivano s „kilometarskim povorkama“ koje „gacaju u blatu“, dakle prljavošću i bolešću.⁷⁴

Ideološki pokret međutim nije smjela biti u prvom planu, ona je više služila kao zajednička nit svih pobornika kremiranja. Kult smrti nije prema racionalističkim shvaćanjima „Plamena“ (i krematističkog pokreta općenito) poprimao samo estetske

71 „Izvjestaj o IV. redovitoj godišnjoj skupštini društva „Plamen“ u Zagrebu, održanoj 21. IV. 1939“, *Plamen: list za propagandu spaljivanja mrtvih* (ožujak-lipanj 1939.) 4/1-2, 4.

72 Philippe Ariès, *Geschichte des Todes* (München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 2009.), 713-770. Treba upozoriti da je s metodološkog i činjeničnog stajališta Arièsova analiza, a naročito zaključci o 20. stoljeću i smrti, doživjela brojne kritike. Predbacivalo mu se najčešće da je njegova interpretacija pretjerano oslonjena na književne modele i izvore, dok su zanemareni demografski i medicinski. O tome vidi primjerice: Dagmar Hänel, *Bestatter im 20. Jahrhundert: zur kulturellen Bedeutung eines tabuisierten Berufs* (Münster: Waxmann, 2003.)

73 „Sudbina lješine u grobu“, *Plamen: list za propagandu spaljivanja mrtvih* (rujan 1936.) 1/1, 4-5.

74 „Neoznačeni strojopis“, HR-HDA 642, kut. 1, omot 4.

kategorije, već i vrlo konkretne higijenske ili ekonomske.⁷⁵ „Plamen“ na određen način povezuje sve datosti historijskog iskustva u međuratnom mentalitetu: kulturni procvat povezan s modernom i modernističkim pokretima, zatim iskustvo rata i gospodarske krize koja je uslijedila. Sa stajališta medicine i sanitarne struke kremiranje se isticalo kao „najhigijenskiji način sahrane“, budući da vatra dezinficira i uništava klice bolesti, a da je pepeo koji nakon kremacije preostaje sterilan. Upepeljavanje je dakle značilo da se izbjegava sahrana u zemlji koja zagađuje tlo, zrak i podzemne vode: takva je sahrana bila „prljava“. Društveno-gospodarski faktori također su bili važan dio argumentacije u korist kremiranja. Osim što se isticalo troškove kremiranja kao znatno jeftinije od drugih načina sahrane, navodilo se i da je sam zemljišni prostor za sahranu žara znatno manji od standardnog groba.⁷⁶ Osnovni argumenti kremističkog pokreta, odnosno društava poput zagrebačkog „Plamena“ bili su dakle fundirani na kulturnim, medicinskim i ekonomskim kategorijama iskustva i napretka. Jasno je to izraženo i u novinskim člancima koji su afirmativno intonirani prema društvu „Plamen“ i općenito kremaciji, a koji po svojoj strukturi predstavljaju za javnost prilagođenu presliku argumentacije koja je utvrđena među članovima društva. Tako se u članku iz *Nove riječi* (1936.) jasno navode prednosti spaljivanja preminulih: s higijenskog, ekonomskog, socijalnog, nacionalnog i estetskog stajališta.⁷⁷ Osnovna je intencija spomenutog, kao i drugih sličnih članaka, afirmirati spaljivanje kao alternativu pokapanju, a da se pritom naglase sve prednosti takve opcije. Uska povezanost socijalnog, ekonomskog i sanitarnog elementa proizlazila je još iz devetnaestostoljetnog osviještenja o važnosti podizanja socijalnih uvjeta života kod građanstva. Bolesti i zaraze širile su se mnogo brže u neadekvatnim uvjetima stanovanja ili obitavanja, a beskućnici su im bili izloženi među prvima. Budući da je problem stanovanja i životnih uvjeta građana u međuratnom Zagrebu predstavlja važan element javne rasprave, „Plamen“ se u tu raspravu uključio promoviranjem podizanja higijenskih normi pri sahranjivanju mrtvih, nadajući se da će naglaskom na spomenute elemente privući daljnje pristalice spaljivanja. Kasnije se, u vremenu gospodarske krize, jednostavnost i praktičnost spaljivanja preminulih dodatno naglašavala, apelirajući na ekonomsku racionalnost.

Sukob s Crkvom

Mogućnost kremiranja mrtvih i zagovaranje takve alternative tradicionalnom ukopu otvorilo je vjerska pitanja na koja su predstavnici Katoličke crkve u Hrvatskoj, usmjereni

75 „Pretstavka“ upućena dr. Teodoru Peičiću 30. VI. 1938., HR-HDA 642, kut. 1, omot 4; Neoznačeni strojopis, HR-HDA 642, kut. 1, omot 4.

76 Neoznačeni strojopis, HR-HDA 642, kut. 1, omot 4.

77 Ekonomske su prednosti spaljivanja dakako povezane s nacionalnim i socijalnim „prednostima“. Činjenica da su preminuli koji su prije smrti odredili da žele biti kremirani bili spaljivani u inozemstvu (zbog nepostojanja krematorija u Jugoslaviji) iskorištena je tako kao nacionalni argument u prilog izgradnji jugoslavenskog državnog krematorija, kroz koji bi kapital ostajao u zemlji. „Spaljivanje ili pokapanje“, *Nova riječ* br. 23, 1936.

i prema širokoj javnosti, pokušavali pronaći odgovore. Pristaše kremacije postavili su tezu da se spaljivanje ne protivi dogmama Crkve, iako su se preko novina postavljali sve češće upiti o tome mogu li vjernici biti sankcionirani, ustvrdi li se da se vjerski kodeksi (u ovom slučaju ukapanje mrtvih) ne poštuju.⁷⁸ Pritom je stav Katoličke crkve bio jasan još od 19. stoljeća: već 1886. godine je, kao odgovor na rastuće krematističke pokrete u Velikoj Britaniji, Njemačkoj i Italiji, te pojavu sličnih društava potpore u katoličkim zemljama kao što je bila Austro-Ugarska, Kongregacija za nauk vjere izdala dekret koji je branio katolicima da se priključuju udruženjima koja su podupirala spaljivanje mrtvaca.⁷⁹ Potom je godine 1918. u novom kanoničkom pravu zabranjeno spaljivanje, a 1926. biskupi „svega svijeta“ pozvani su dekretom da se javno usprotive sve popularnijem „barbarskom običaju“ spaljivanja što potiču neprijatelji kršćanstva.⁸⁰ Iste godine se i hrvatski Katolički episkopat pridružio općoj retorici protivnika spaljivanja,⁸¹ odbacujući pristaše kremiranja kao „neprijatelje“, navodeći da se spaljivanje osuđuje i kažnjava a da je zahtjev za gradnju krematorija u Zagrebu neopravdan.⁸²

Hrvatska biskupska konferencija je 1936. godine pomnije razmatrala djelovanje društva „Plamen“ i podizanja krematorija. Tako je tijekom 1930-ih godina trajao medijski promidžbeni rat koji se vodio na nekoliko razina. U listopadu 1936. organizirano je nastupno predavanje Eduarda Miloslavića, novoizabranog profesora pastoralne medicine na Bogoslovnom fakultetu u Zagrebu, inače specijaliziranog patologa i forenzičara koji je boravio i u Sjedinjenim Američkim Državama. Miloslavić je osudio kremiranje s „etičko-moralnog“ stajališta, ali je i sa stanovišta sudske medicine i kriminalistike ukazao na probleme spaljivanja pokojnika, budući da je prema njemu naknadna ekshumacija (u slučaju istrage) na taj način onemogućena.⁸³ List *Plamen* Miloslaviću odgovora polemički intoniranim tekstom koji odbacuje njegovo miješanje pastoralne medicine i kremiranja, a njegova stajališta odbacuje kao zastarjela i prilagođena „rimokatoličkom teološkom“ shvaćanju koje nije znanstveno.⁸⁴ U narednom je broj istog lista priložen i dodatan stav austrijskog društva „Die Flamme“ koji je u pismu društvu „Plamen“ nastojao okarakterizirati Miloslavićev stav oportunističkim,

78 „Da li će „Plamenaši“ biti izopćeni iz katoličke crkve, *Novosti* br. 166, 17. VI. 1936.

79 Odjek dekreta Kongregacije pronalazi se i u raspravama u zemaljskim saborima diljem Austro-Ugarske Monarhije.

80 Antun Bauer, „Krematorij ili pokapanje?“, *Obnovljeni život* 9/4 (1928.), 227, 232.

81 U slično se vrijeme diljem Srednje Europe vodi diskusija o spaljivanju umrlih. Biskupi Rimokatoličke crkve nastojali su javnim istupima argumentirano objasniti negativan stav te vjernicima ukazati da Crkva ne tolerira kremiranje. Tako primjerice Johannes Gföllner, biskup u Linzu u Austriji, 1926. u javnom istupu iznosi pet teza protiv kremiranja i pokreta za kremiranje općenito, ponavljajući ključne riječi: barbarski čin, grešna radnja, itd. O tome: Christian Halama, *Alt-katholiken in Österreich: Geschichte und Bestandsaufnahme* (Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag, 2004.), 568-569.

82 Antun Bauer, „Krematorij ili pokapanje?“, *Obnovljeni život* 9/4 (1928.), 229.

83 „Pastoralna medicina“, *Plamen: list za propagandu spaljivanja mrtvih* (ožujak 1937.) 2/1, 75 (izvorni tekst Eduarda Miloslavića objavljen je u *Hrvatskoj straži* iz listopada 1937.).

84 „Pastoralna medicina“, *Plamen: list za propagandu spaljivanja mrtvih* (ožujak 1937.) 2/1, 77-79.

a njegove tvrdnje neistinitima. Nakon toga pisma naredano je nekoliko pisama sličnog karaktera iz različitih europskih ograna krematističkog pokreta sličnog karaktera.⁸⁵

Katolički je tisak pokret i ideju spaljivanja oštro osuđivao i diskreditirao, budući da se smatralo da je spaljivanje protivno tradiciji koja se uvriječila u Katoličkoj crkvi, a da su začetnici ideje često bili po svojim uvjerenjima protivnici crkve općenito. Primjer može predstavljati članak „I opet krematorij“ objavljen u katoličkom glasilu *Nedjelja* 1937. godine. Članovi društva „Plamen“ okarakterizirani su u tom tekstu kao članovi „masonskih loža“ i „rotarskih klubova“, a sam je pokret spaljivanja povezan s masonima, austrijskim socijalistima i ruskim boljševicima,⁸⁶ dakle neprijateljima katoličanstva, kako se to gledalo u konzervativno-klerikalnim krugovima, čiji se diskurs sve više prenosio i na intelektualnu desnicu 1930-ih godina. Članak jasno izražava nadalje da „građanski glas“ odlučno odbija ideju gradnje krematorija na području Šestinskog dola, unatoč tome što ideju podupire i gradska općina. Pritom je argumentacija svedena na tri točke: povreda vjerskih tradicija i vjerskog duha (naročito vjere u uskrsnuće), nedostatak socijalne svijesti koja bi trebala nalagati gradnju bolnica i škola, a ne krematorija te naposljetku i mišljenja nekih liječnika, koji tvrde da je spaljivanje mrtvaca zločin protiv ljudske naravi, samoubojstvo vlastitog bića.⁸⁷

Dok tekstovi u *Nedjelji* govore prvenstveno o povredama kršćanskih tradicija, o negiranju vječnog života i uskrsnuća, s vremenom se u tisku pojavljuju i žešće formulirani napadi na društvo „Plamen“. Događa se to pred kraj razdoblja Šestosiječanjske diktature, u vrijeme radikalizacije stavova pojedinih predstavnika katoličke inteligencije, njihovog obrata ka nacionalnom, i sve izraženijim antikomunizmom i antisemitizmom.⁸⁸ Tako *Hrvatska straža* u seriji članaka piše protiv ideje kremiranja pokojnika ili gradnje krematorija. Jedan članak izravno u pitanje dovodi istaknute pojedince „Plamena“ i jugoslavenskog pokreta: Voja Kujundžić okarakteriziran je kao poznati „beogradski mason“, dok se Dušanu Jurincu predbacivalo da je postao zagovornik kremiranja otkako je prisustvovao jednoj ekshumaciji – ističući kako se, dakle, radi o sasvim osobnim razlozima.⁸⁹ Drugi je pak članak u istom listu nekoliko godina kasnije, služeći se govorom Dušana Jurinca, nastojao ukazati na ideologiju društva „Plamen“ kao „jugomasonsku“ i usmjerenu protiv uvjerenja Katoličke crkve.⁹⁰ Iako takve optužbe nisu pogađale bit

85 „Pastoralna medicina“, *Plamen: list za propagandu spaljivanja mrtvih* (ožujak-lipanj 1938.) 3/1-2, 22-30. Društvo je naime savjet po pitanju – kako odgovoriti Miloslaviću – tražilo kod stranih krematističkih udruga s više iskustva u takvim polemikama. Liječnik i profesor Heinz Zeiss u ime „Velikonjemačkog saveza krematista Berlina“ piše kako je upoznat s pastoralnom medicinom, koju karakterizira kao „novi udar Isusovaca na kremaciju i medicinu uopće“, ističući vođu tog pokreta, austrijskog liječnika Alberta Niedermayera koji je još 1935. objavio knjigu o pastoralnoj medicini. *HR-DAZG-776, fascikl „Grossdeutscher Verband der Feuerbestattung Berlin“, pismo H. Zeissa 10. veljače 1938.*

86 „I opet krematorij. Za 12 hiljada dinara možete se upepeliti“, *Nedjelja* 13. VI. 1937.

87 „I opet krematorij. Za 12 hiljada dinara možete se upepeliti“, *Nedjelja* 13. VI. 1937.

88 Ivo Banac, *Hrvati i Crkva* (Zagreb: Profil, 2013.), 70-71.

89 „Spaljivači traže od općine krematorij“, *Hrvatska straža* 6. XII. 1936.

90 „Ideologija „Plamena““, *Hrvatska straža* 7. XI. 1939.

rasprave, činjenica je da je pokret slobodnih zidara doista bio povezan s pobornicima kremiranja – i kroz komponentu vjere u progresivnost civilizacije, ali i prema određenom vjerskom otporu. Pitanje spaljivanja ili pokapanja umrlih u javnosti se početkom 20. stoljeća i ponovno u međuratnom razdoblju u tolikoj mjeri raširilo, da su na stranu krematista stale različite lijevo orijentirane, socijalističke ili marksističke struje. Bila je to osnova kritike katolički ili politički nacionalno orijentiranog tiska. Članci u *Hrvatskoj straži* predstavljaju model kritike koji se svodio na (često površinsko) razotkrivanje povezanosti masona i „Plamena“ te eventualnog jugoslavensko-unitarističkog ili pak socijalističkog podteksta društva, budući da je beogradski „Oganj“ usko surađivao s „Plamenom“, te da su Kujundžić i Jurinac često zajednički istupali, a da su im uzori korijene imali u austrijskoj socijaldemokraciji. Ti će argumenti do samog kraja, odnosno prekida diskusije, opstajati uz dodatnu radikalizaciju. Tako će *Zagrebački list* 1940. pisati o masonima kao „petoj koloni“ koja truje mladež kroz „tobože nedužna društva za spaljivanje mrtvaca“, a zapravo „kamufilirano ugrožavaju narodni opstanak“, želeći prije svega „rušenje oltara“.⁹¹

Međuratni zagrebački krematorij?

Polemika i sukobi s Crkvom, koja je ipak imala mnogo širi utjecaj na javno mnijenje nego probrana skupina stručnjaka, značili su neuspjeh u najvažnijem cilju „Plamena“ – gradnji krematorija. Otklon od vjere kod krematista imao je u tom smislu i vrlo praktičnu ulogu: „Plamen“ je nastojao dokazati da je pitanje gradnje krematorija komunalno pitanje, a ne vjersko. Po pitanju zakonskih mogućnosti izgrade krematorija u međuratnoj su Jugoslaviji napravljeni bitni pomaci. Ministar narodnog zdravlja dr. Čeda Mihajlović, koji je sam bio zagovaratelj kremiranja, donio je na molbu beogradske općine u prosincu 1928. godine odluku po kojoj je na osnovi sanitetske struke odobreno spaljivanje mrtvaca i uspostava krematorija.⁹² Zagrebačke gradske vlasti su u isto vrijeme pokazale i konkretniju sklonost gradnji krematorija: 1928. se prvi put javno spominjao projekt podizanja krematorija koji se dalje pojavljivao u regulacionim planovima.⁹³ Glavni je regulacijski odsjek grada Zagreba potkraj 1936. godine odredio zemljište za izgradnju krematorija, kolumbarija i rozarija na prostoru između Sv. Duha i Šestinskog dola, dok bi se novo groblje smjestilo iza gradske međe u Vrapču ili Granešinskoj Dubravi.⁹⁴ Takva politika gradskih vlasti tek je djelomično objašnjiva kroz napore i utjecaj „Plamena“. Njihova je glavna zasluga da su pitanje izgradnje krematorija svojim nastupanjima približili građanstvu i uključili javnost. Problem stalnog rasta Mirogoja (grafikon I), koji su ukazivali i članovi „Plamena“, bio je međutim najveća odrednica politike. U međuratnom je Zagrebu to pitanje postajalo sve

91 „Masoni kao peta kolona“, *Zagrebački list* br. 505, 1940.

92 „Pretstavka“ upućena dr. Teodoru Peičiću 30. VI. 1938., HR-HDA 642, kut. 1, omot 4.

93 Krematorij Mirogoj, „Uvod“, ur. Krešimir Kosić (Zagreb: Štamparski zavod „Ognjen Prica“, 1987.), 8.

94 HR-DAZG 67/2 Regulacioni plan i uredba o njegovom izvođenju. Građevinski pravilnik za Grad Zagreb i Uredba o izvođenju Generalnog regulacionog plana. Nadopuna i ispravci (1938.).

važnije. Mirogojska je zaklada uz pomoć zajmova otkupljivala novo zemljište korišteno za proširenja groblja, što govori o bitnom nedostatku prostora. Unatoč tome što su se vodili razgovori o implikacijama proširenja groblja, sam Mirogoj se površinski neprestano širio, zakupljujući kroz svoju zakladu nova jutra.⁹⁵ Iako je na plenarnoj sjednici Gradskog vijeća od 23. ožujka 1937. godine dogovoreno da se društvu „Plamen“ ustupi prostor od 2 jutra gradskog zemljišta na kojem bi se izgradio krematorij, kolumbarij i rozarij, odluka nije prošla bez snažnih prigovora u katoličkom tisku.⁹⁶ Nakon što je pak Ministarstvo financija odbilo zaključak vijeća, projekt gradnje krematorija ponovno je postao upitan.

Glavni ciljevi „Plamena“ svodili su se tako nakon 1937. na rješavanje pitanja zemljišta određenog za krematorij na Šestinskom dolu, definiranje doprinosa iz gradskog proračuna povezanih s gradnjom i određivanje kome dodijeliti koncesiju za gradnju krematorija.⁹⁷ Dakako, izbor područja Šestinskog dola jasno ukazuje na nastojanje gradskih vlasti da putem urbanističkog plana razdvoje groblje Mirogoj i budući krematorij, što članovi „Plamena“ nisu zagovarali, smatrajući upravo Mirogoj prikladnim odredištem.⁹⁸ I sam izbor Šestinskog dola značio je zabačenu lokaciju eventualnog krematorija. Međutim, mnogo veći problem bila je i dalje državna politika. I dok je Samoupravni odbor gradskog vijeća odobrio društvu prodati zemljište u ožujku 1937.,⁹⁹ na državnoj je razini ministar unutarnjih poslova, konzervativni Anton Korošec, zaustavio odobrenje o dodjeli zemlje.¹⁰⁰ Tako niti kada su napori „Plamena“ sredinom 1930-ih godina dosegli vrhunac, gradnja krematorija u Zagrebu nije bila izvjesna. „Plamen“ je najavljavao da će, ako se s gradskim poglavarstvom ne uspije postići dogovor, krematorij podići na „zadružnoj ili komercijalnoj bazi“,¹⁰¹ dakle da će vlastitim fondovima financirati podizanje krematorija. Zbog zajedničkih ciljeva i efikasnijeg funkcioniranja u odnosu na državnu i zakonodavnu vlast zemlje, društva „Oganj“ (Beograd), „Ogenj“ (Maribor) i „Plamen“ formirala su iz vlastitih članstava „Predstavništvo krematističkih društava Jugoslavije“. No sukob s Crkvom, financijska izdašnost projekta krematorija, a nakon toga i državni slom u kontekstu Drugog svjetskog rata u konačnici su obustavili bilo kakvu realizaciju ideje gradnje krematorija.

95 O tome govori i prvi broj lista *Plamen*. „Pretstavka „Plamena““, *Plamen: list za propagandu spaljivanja mrtvih* (rujan 1936.) 1/1, 2.

96 „Još jedan protest protiv krematorija“, *Nedjelja* 27. VI. 1937.

97 „Pretstavka“ upućena dr. Teodoru Peičiću 30. VI. 1938., HR-HDA 642, kut. 1, omot 4.

98 „K izboru mjesta za krematorij u Zagrebu“ *Plamen: list za propagandu spaljivanja mrtvih* (ožujak-lipanj 1939.) 4/1-2, 29-31.

99 HR-DAZG-PRS 116, „Zapisnici o sjednicama gradskog općine grada Zagreba 1937.“, sjednica u ožujku 1937.

100 HR-DAZG-776, fascikl „Die Flamme – „Phönix“ Wien“, pismo G. Jordanu 17. prosinca 1939.

101 „Regulatorna osnova grada Zagreba predvidila je zemljište za podizanje krematorija u Zagrebu“, *Novosti* br. 339, 6. XII. 1936.

Neispunjena misija

U kasnim 1930-im godinama osjeća se samo između redaka određena rezigniranost pojedinih članova društva. Na sjednicama društva retorika je i dalje bila nada u ostvarenje cilja. Iako se govorilo i o alternativnom planu gradnje krematorija, pa je tako u raspravi bio i grad Osijek kao lokacija,¹⁰² pravih pomaka nije bilo. U društvu se sve češće govorilo o „presnažnom“ utjecaju Katoličke crkve u Hrvatskoj, koja se „miješa posvuda“, i protiv koje je teško izboriti ciljeve, pogotovo na političkoj razini. Niti na razini Saveza gradova Kraljevine Jugoslavije nisu postignuti željeni uspjesi: javno predavanje Frana Zavrznika i prikazivanje propagandnog britanskog filma *The Great Purifier* odbijeno je pod izlikom tehničkih razloga, što su članovi „Plamena“ shvaćali kao sprečavanje iz „čisto reakcionarnih i klerikalnih“ motiva.¹⁰³ Iako se i dalje kroz medije vodio propagandni rat, društvo „Plamen“ pokušalo je apelima na tolerantnost zagrebačkom nadbiskupu Alojziju Stepincu pridobiti barem djelomičnu naklonost Crkve.¹⁰⁴ Isto je društvo pokušalo postići i na razini Vatikana, posredovanjem Međunarodne krematističke federacije u Londonu, gdje se predlagalo sastavljanje opširnog elaborata koji bi pledirao za „tolerantan stav prema (...) pokretu“.¹⁰⁵ Budući da je tijekom 1930-ih godina „Plamen“ aktivno sudjelovao u radu međunarodnih saveza krematista, rastao je i njegov ugled, naročito Kujundžića i Jurinca. Činilo se to tako barem vodstvu društva „Plamen“. Kada se saznalo da će ban Savske banovine Viktor Ružić tijekom siječnja neslužbeno boraviti u Londonu, „Plamen“ je odlučio iskoristiti dobre odnose s tajnikom Međunarodne federacije P. Herbertom Jonesom. Krajem 1937. Josip Saulik kao tajnik „Plamena“ piše Jonesu o posjetu Ružića, koji „lično imade odlučujuću i konačnu riječ“ po pitanju konačne odluke o gradnji krematorija, te od Jonesa osobno traži da se s banom sastane, da ga upozna s krematorijem u Londonu i potrebama velikih gradova za njima općenito, budući da Ružić „još nije riješio pitanje krematorija u Zagrebu ni pro, ni kontra, ali se bojimo da ga ne riješi negativno“ zbog „klerikalnih“ pritiska.¹⁰⁶ Odmah po završetku sastanka Ružića i Jonesa, Saulik dobiva i odgovor. Jones piše da je Ružić jasno izrazio kako ga osobno ne interesira kremacija, zatim da to pitanje ne smatra značajnim u Jugoslaviji, da se i Rimokatolička i Pravoslavna crkva protive kremaciji, a da gradske vlasti najprije trebaju donijeti konačnu odluku.¹⁰⁷ U propagandi društva pisalo se uglavnom o tome kako je Ružić izjavio da sam neće priječiti pitanje gradnje

102 HR-DAZG-776, fascikl „„Ogenj“ društvo za upepeljavanje“, pismo J. Saulika 30. listopada 1937.

103 HR-DAZG-776, fascikl „„Ogenj“ društvo za upepeljavanje“, pismo J. Saulika 20. lipnja 1939.

104 HR-DAZG-776, fascikl „Die Flamme – „Phönix“ Wien“, pismo J. Saulika 17. prosinca 1939.

105 HR-DAZG-776, fascikl „The International Cremation Federation London“, pismo J. Saulika 25. svibnja 1939.

106 HR-DAZG-776, fascikl „The International Cremation Federation London“, pismo J. Saulika 26. prosinca 1937.

107 HR-DAZG-776, fascikl „The International Cremation Federation London“, pismo J. Saulika 4. siječnja 1938.

krematorija.¹⁰⁸ Ipak, bilo je jasno da se radilo o još jednom neuspjehu, jer se niti posredstvom međunarodnih veza nije uspjelo pridobiti visoko pozicioniranog političkog zagovaratelja. Neuspjesima se nadodala i promjena političke situacije Srednje Europe općenito: otkako je Austrija *Anschlussom* priključena Trećem Reichu, vlasti u Beču otkazale su dugogodišnji ugovor „Plamena“ s krematorijem u Grazu. Od tada je velik dio pozornosti bio usmjeren na postizanju ponovnog dogovora, također posredstvom Međunarodne federacije, te njemačkih i austrijskih udruga.¹⁰⁹

Nestankom prve Jugoslavije nestala je i nada u uspjeh „Plamena“: društvo je 1941. godine prestalo s radom, iako su neki članovi, uglavnom na individualnoj bazi, nastavili propagirati kremaciju. Sva je nastojanja i rasprave vezane uz pitanje kremiranja i naročito gradnje krematorija prekinuo Drugi svjetski rat. Nakon 1945., kada je postupno ponovno pokrenuta inicijativa izgradnje krematorija u Hrvatskoj, ponovno su se počinjala javljati slična pitanja vezana uz Zagreb: problem Mirogoja (odnosno nedostatak prostora) i potrebe izgradnje krematorija. Novine su primjerice već 1947. godine pisale o problemu prostora na Mirogoju i potrebitosti gradnje krematorija, „arhitektonski i estetski lijepe građevine“.¹¹⁰ Vjerskih prepreka u razdoblju nakon 1945. godine nije bilo, no međuratna su društva u novoj Jugoslaviji prolazila kroz državnu transformaciju i bila su suočena s gubitkom imovine. Tome su se nadodale i smrti vodećih osoba pokreta za kremaciju, Vojislava Kujundžića i Dušana Jurinca.¹¹¹ Važan oslonac zagovornici kremacije pronašli su ponovno u inozemstvu: uz stručno-tehničke kontakte, informacije o unapređenju zakonodavne razine¹¹² te propagandističke podrške, radilo se i o pokušajima konkretnog dogovora oko gradnje zagrebačkog krematorija uz pomoć švicarskih ili britanskih eksperta.¹¹³ Projekt međutim ponovno nije realiziran, pa je pitanje krematorija, iako u javnosti otvoreno, ostalo neriješeno do kraja 1970-ih godina, kada su donesene nove odluke o koncepciji prostornog razvoja groblja i kremacije. Pitanje međutim u kontekstu 1970-ih ili 1980-ih godina (1985. svečano je otvoren

108 „Izvyestaj tajnika“, *Plamen: list za propagandu spaljivanja mrtvih* (ožujak-lipanj 1939.) 4 / 1-2, 9.

109 Usp. HR-DAZG-776, fascikl „The International Cremation Federation London“, koncept pisma za P. H. Jonesa; HR-DAZG-776, fascikl „„Ogenj“ društvo za upepeljavanje“, pismo J. Saulika 20. lipnja 1939.;

110 „Na Mirogoju je potrebno podići krematorij“, *Vjesnik*, 16. VI. 1947.

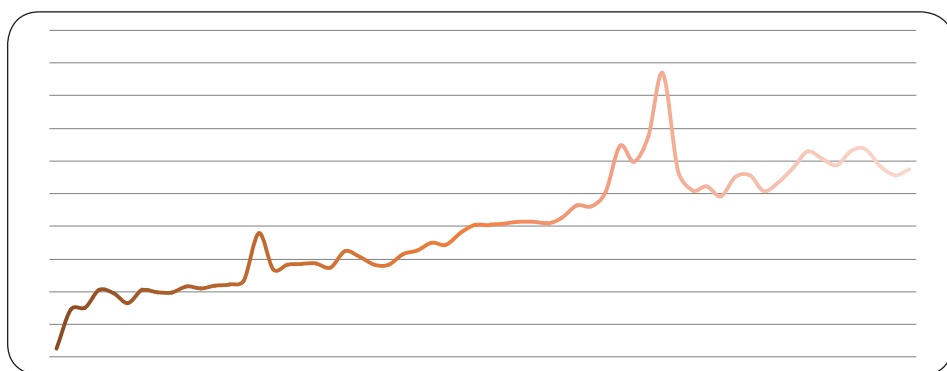
111 Tijekom ustaškog režima smaknut je tajnik „Plamena“ Josip Saulik. Nakon 1945. je u pobornike kremacije u Hrvatskoj i sva nastojanja oko gradnje krematorija predvodio Zlatko Turković, također nekadašnji tajnik „Plamena“. Encyclopedia of Cremation. S. v. Balkan states (former Yugoslavia), 86.

112 Tako je uspostavljen kontakt s Čehoslovačkom, odnosno Praškim krematorijem, od kojeg se između ostaloga tražilo da se u Zagreb pošalje stručna osoba koja bi ustanovila sve potrebne korake pri gradnji i ustroju poslovanja krematorija. Slični su kontakti uspostavljeni s institucijama u Švedskoj i Norveškoj. Preko modela nizozemskih i čehoslovačkih zakona o kremiranju pokušavalo se i na zakonodavnoj razini napraviti određene pomake. HR-HDA 642, koncept u rukopisu uz dokument, kut. 1, bez omota; HR-HDA 642, kut. 1, omot 6.

113 Inženjer Vladimir Žepić vodio je uz to i prepisku sa švicarskim dioničkim društvom „Brown, Boveri & C“ iz Badena, od kojeg se namjeravalo naručiti sve potrebne tehničke elemente za izgradnju krematorija. Godine 1950. pregovori su se vodili i s britanskim poduzećima koja su gradila električne krematorije. HR-HDA 642, kut. 1, omot 8.

zagrebački krematorij) nije više u osnovi sadržavalo konture međuratnog društva „Plamen“ niti kulture smrti koja je na prijelazu stoljeća bila snažno obilježje habsburških i posthabsburških središta.

DODACI

Grafikon I. Krivulja rasta i pada pokopanih pokojnika na zagrebačkom Mirogoju između 1876. i 1935.

(Prema: HR-HDA 642, kut. 1, omot 9)

Godina	Broj članova <i>Plamena</i> (redoviti + počasni)
1934.	49
1935.	54
1936.	222 + 1
1937.	318 + 2
1938.	349 + 2

Tablica I. Rast broja članova društva „Plamen“ do 1938. godine
(Prema: *Plamen: list za propagandu spaljivanja mrtvih*)

SUMMARY

**Culture of death in Zagreb
Crematorium building society *Plamen* (Fire)**

The author explores the development of the culture of death in *fin de siècle* Zagreb. This topic is explored by widely contextualizing the culture of death and the specific relationship towards dying in the Habsburg Monarchy and Vienna especially as its centre. The author notes several cultural historical phenomena linked to the relationship towards death which are clearly visible in the intellectual and social life of Vienna. By putting this into relation with some historical turning points, most notably the First World War, but also the general development of Zagreb (the construction of the central graveyard – Mirogoj), the author notes shifts in the relationship towards the dead and the culture of death in more general terms.

The idea of burning the dead was an important innovation at the end of the 19th century. This idea was connected with the development of medicine and science in general. External influences on the lands of the Habsburg Monarchy, for instance from Italy or Germany, are noted, as well as the connection of Austrian social democracy with cremation. Pushed forward by the collective experience of the First World War, interwar Zagreb saw the emergence of the so-called „cremationist movement“, which sought to affirm the idea of cremating the dead and building a crematorium in the city. The movement grew in strength during the 1930s. In November of 1932, a subsidiary of an earlier society named „Oganj“ („Fire“, 1904), that had operated in a wider part of Yugoslavian territory after the First World War, gave way to the „Plamen“ („Flame“) society which soon had 300 members.

The author reconstructs the basic characteristics of this society, its work and relationship with other Yugoslav movements for cremation and international associations of a similar character. The international component is most emphasized, through which the movement attempted to realize the project of constructing a crematorium in Zagreb and the social acceptance of cremation in general. The cremation of members of this society in international crematoria is another important aspect of these international associations. By analyzing the connections between the society „Plamen“ and similar Austrian or Serbian societies, different social continuities are established which point to cultural aspects of a longer duration. The author looks into the workings of the „Plamen“ society, the development of the movement's ideology, the political and social conflicts initiated by the wider social debate on cremation, and finally, the realized or unrealized goals of the society which fell apart in the process of the Second World War.

Key words: culture of death, cremation, society Plamen, Zagreb, Vienna